

ABDULQOHIR JURJONIYNING ARAB TILI GRAMMATIKASIDAN TUTGAN O'RNI.

G'aniyev Muxiddin Shuxratjon o'g'li

Toshkent shahri, Yangi Asr Universtiteti magistratura talabasi

Muhiddin_7707@bk.ru

+998911767707

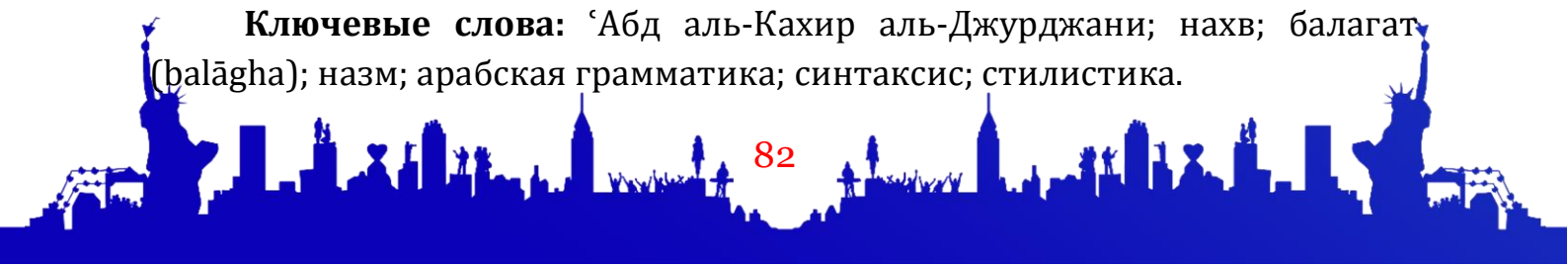
<https://doi.org/10.5281/zenodo.17855388>

Annotatsiya: Ushbu maqolada XI asrda yashagan mashhur tilshunos, balog'atshunos va grammatik olim 'Abd al-Qāhir al-Jurjānī ning arab tili grammatikasiga qo'shgan hissasi, uning "nazm" nazariyasi, nahv va balog'at sohasidagi yondoshuvlari, hamda uning asarlari orqali arab tilining sintaksis va stilistik jihatdan tushunilishi masalalari tahlil qilinadi. Jurjoniyy nafaqat klassik nahv va sarf qonunlarini rivojlantirgan, balki grammatika bilan ritorika (balog'at) ilm-fanini uyg'unlashtirgan. Maqolada uning nazariy qarashlari, u emas qilgan grammatik tuzilma tahlili va balog'at-grammatika integratsiyasi ko'rib chiqiladi. Natijada, Jurjoniyy arab tili ilmida nafaqat grammatik, balki estetik — ma'no va uslub jihatidan ham asosiy rol o'ynagan muhim, tizimli, nazariy gramma-stilistik maktab egasi sifatida ko'rsatilib, uning merosini hozirgi arab tili ta'limi va tadqiqotida qayta ko'rib chiqish zarurligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: 'Abd al-Qāhir al-Jurjānī; nahv; balog'at (balāgha); nazm; arab tili grammatikasi; sintaksis; stilistika.

Аннотация: В данной статье анализируется вклад известного лингвиста, риторики и грамматика XI века 'Абд аль-Кахира аль-Джурджани в развитие арабской грамматики, его теория **назма**, подходы в области **нахва** и **балагата**, а также вопросы синтаксического и стилистического понимания арабского языка на основе его сочинений. Аль-Джурджани не только развил классические нормы **нахва** и **сарфа**, но и органично интегрировал грамматику с наукой риторики (балагат). В статье рассматриваются его теоретические взгляды, проведённый им анализ грамматических структур и взаимодействие грамматики и риторики. В результате аль-Джурджани представлен как основатель значимой, системной и теоретической грамматико-стилистической школы, сыгравшей не только грамматическую, но и эстетическую роль — в аспекте смысла и стиля — в арабской лингвистике; подчёркивается необходимость переосмысления его наследия в современном преподавании и исследованиях арабского языка.

Ключевые слова: 'Абд аль-Кахир аль-Джурджани; нахв; балагат (balāgha); назм; арабская грамматика; синтаксис; стилистика.

Annotation: This article analyzes the contribution of the renowned eleventh-century linguist, rhetorician, and grammarian ‘Abd al-Qāhir al-Jurjānī to Arabic grammar, his **theory of nazm**, his approaches to **nahw** and **balāgha**, as well as issues related to the syntactic and stylistic interpretation of the Arabic language based on his works. Al-Jurjānī not only advanced the classical principles of **nahw** and **ṣarf**, but also harmonized grammar with the science of rhetoric (balāgha). The article examines his theoretical views, his analysis of grammatical structures, and the integration of grammar and rhetoric in his thought. As a result, al-Jurjānī is presented as the founder of a significant, systematic, and theoretical grammatical–stylistic school that played a central role in Arabic linguistic science not only grammatically, but also aesthetically — in terms of meaning and style — and emphasizes the necessity of reconsidering his legacy in contemporary Arabic language teaching and research.

Keywords: ‘Abd al-Qāhir al-Jurjānī; nahw; balāgha; nazm; Arabic grammar; syntax; stylistics.

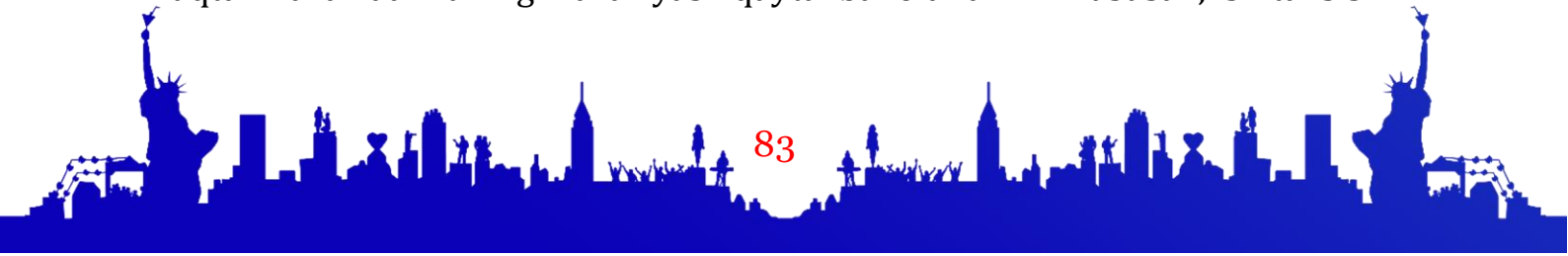
Kirish

X asr — XI asr Abbasiy davrining so‘nggi yillari va Buyiylar davri, Fors-sharqida esa til va adabiyot chuqur rivoj topgan davr edi. Ana shunday davrda, Gurgon (Jurjān) shahrida tug‘ilgan, butun umrini o‘sha joyda kechirgan va asosan arab tilida ijod qilgan olimlardan biri ‘Abd al-Qāhir al-Jurjānī bo‘lib, u nafaqat nahv va sarf bilan shug‘ullangan, balki arab balog‘atining (ritorika) nazariy asoschisi, lug‘at va adabiyot nazariyasida o‘ziga xos yondoshuv egasi edi.

Ko‘p grammatik va adabiy maktablar yozma ravishda arab tilini o‘rgatgan va tahlil qilgan bo‘lsa-da, Jurjoniylarni yangi nazariy asosda uyg‘unlashtirib, til, ma‘no va uslub o‘rtasidagi munosabatga doir chuqur mulohazalar bildirgan. Shuning uchun uning ilmiy merosi arab tili grammatikasi va stilistikasi tarixida muhim poydevor bo‘lib qolgan. Ushbu maqolaning maqsadi — Jurjoniylarni ilmiy merosini ko‘rib chiqish, uning arab tili grammatikasidagi o‘rni va ahamiyatini tahlil qilish.

Metodologiya

Tadqiqot asosan kutubxona-tahlil (library research) uslubida amalga oshirilgan. Asosiy manbalar sifatida Jurjoniylarga tegishli klassik asarlar hamda zamonaviy ilmiy maqolalar va sharhlar o‘rganildi. Jumladan, uning grammatik va balog‘atga oid asarlari, shuningdek u haqidagi biografik va akademik tahlil ishlari tahlil qilindi. Bundan tashqari, zamonaviy tilshunoslik va adabiyot nazariyati nuqtai nazaridan uning nazariyasi qayta baholandi — xususan, sintaksis —

stilistika munosabatlari, “nazm” tushunchasi, va grammatik kategoriyalarning semantic va pragmatik funksiyalari ko‘rib chiqildi.

Natijalar

Tahlil jarayonida quyidagi asosiy natijalar qayd etildi:

- Jurjoniy klassik nahv va sarf maktabiga (masalan, maktab = erta basran maktabi) bog‘liq bo‘lgan grammatika tartiblarini faqat saqlab qolish bilan kifoyalanmagan, balki ularni kengroq nazariy kontekstda — ma‘no, semantika va stilistika bilan bog‘lab, arab tilining chuqur tahlilini yaratgan.
- Uning “nazm” nazariyasi — ya‘ni so‘zlarning tartibi va sintaktik uyumining (structure) ma‘noni va stilistik go‘zallikni shakllantirishda hal qiluvchi rol o‘ynashi — arab grammatika-stilistika tarixida muhim burilish bo‘lgan.
- Jurjoniy grammatik jihatdan nafaqat sintaktik tuzilmani, balki semantik va pragmatik jihatlarni ham ko‘zda tutgan; u grammatika va balik (balog‘at) ilm-fanlarini birlashtirib, til tushunchasini kengroq nazariy maydonga olib chiqqan.
- Uning grammatik asarlari (masalan, al-Jumal, al-‘Awāmil al-Mi‘ah) sirli va texnik tahlillar orqali arab tilining sintaktik kategoriyalarini tartibga solgan.
- Biroq, zamonaviy balog‘atshunoslar va tilshunoslar orasida Jurjoniy nazariyasi qayta ko‘rib chiqilmoqda: uning grammatik-stilistik integratsiyasi, ayniqsa “nazm” tushunchasi va Qur‘oni Karim uslubiy tahliliga tatbiqi bugungi kunda ham dolzarb.

Tahlil va muhokama

Dalā‘il al-I‘jāz va Asrār al-Balāgha kabi asarlar orqali al-Jurjānī grammatika, semantika va stilistikani birlashtirganligi — arab tilshunosligi tarixida inqilobiy bir yondoshuv bo‘lgan.

Uning “nazm” (نظم) nazariyasi — ya‘ni so‘zlar va iboralar tartibi, sintaktik struktura hamda semantik va stilistik birlik — arab tili grammatikasi va adabiy tahlilida tub burilish yasagan.

Bu jihat — klassik nahv/sarf aniqliklaridan — ya‘ni faqat morfologik va sintaktik qoidalar to‘plamidan — chiqib, tilni chuqur va nazariy jihatdan ko‘rishga imkon bergan. Aynan shuning uchun Jurjānī klassik grammatika bilan adabiy estetika, ma‘no va tuzilish orasidagi murakkab aloqani birlashtirgan.

Tahlilning asosiy nuqtalari quyidagicha:

Nazm nazariyasi va grammatika-stilistika integratsiyasi

Jurjānī “nazm” tushunchasini o‘ta markaziy unsur sifatida ko‘rgan. U shuni ta‘kidlaganki, birgina yakkama-yakka so‘zlar emas, balki so‘zlarning ketma-

ketligi, ularning sintaktik joylashuvi, va kontekst ichidagi o'rnining o'zi ham — ma'no va badiiy ta'sir yaratuvchi elementdir.

Masalan, Qur'oni Karimda yoki klassik adabiyotda so'zlarning oddiy sintaktik tuzilma bilan emas, balki “nazm” asosida joylashuvi, ohang, ritm va semantik uyg'unlik orqali o'quvchi yoki tinglovchida badiiy ta'sir uyg'otishi mumkinligi, arab balog'at va nahv tahlilida yangi paradigmani yaratdi.

Shunday qilib, Jurjānī arab grammatikasi va balog'at (stilistika) sohalarini sun'iy ravishda ajratmay, balki ularni “tilning mantiqiy va badiiy butunligi” doirasida ko'rdi. Bu yondoshuv — arab tilida nafaqat aniq, balki go'zal va ma'nodor ifodani ham izlaydigan tilshunoslik maktabining boshlanishi bo'ldi.

Bu jihat zamonaviy tilshunoslikning bir necha asosiy yo'nalishlari — sintaksis-semantika munosabatlari, pragmatika va diskurs tahlili — bilan to'g'ri chizish beradi. Aslida, zamonaviy tilshunoslikda til faqat morfologik yoki sintaktik birliklar to'plami emas, balki ma'no, kontekst, til situatsiyasi va nutq strukturasi orqali tahlil qilinadi. Jurjānī ham asrlar ilgari shunga yaqin yondoshuvni ilgari surgan: u, jumla tuzilmasi (surface structure) va ichki ma'no (deep structure) orasidagi aloqaga, hamda til va fikr mosligiga e'tibor qaratgan.

Shuning uchun ham, ba'zi tadqiqotchilar al-Jurjānī nazariyasini zamonaviy strukturalizm, diskurs tahlili, kognitiv va kontekstual semantika kabi yo'nalishlar bilan taqqoslaydilar.

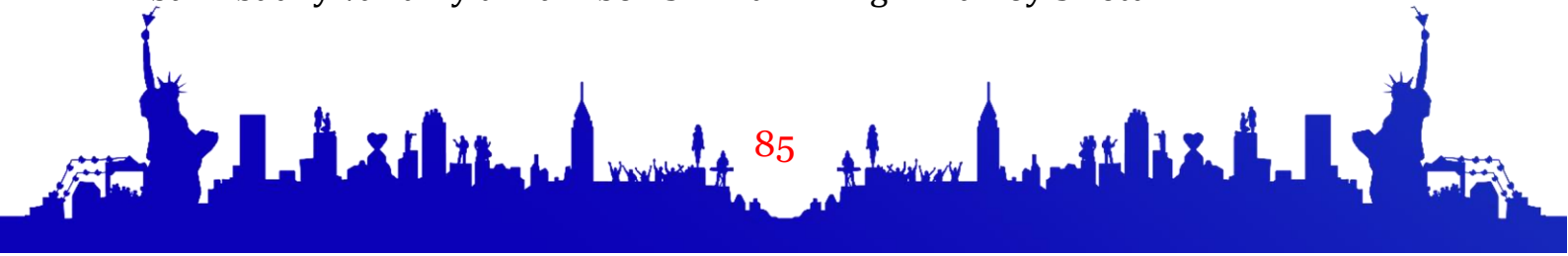
Grammatik purizm va retorik estetikaga qaytish

Yana bir muhim jihat: al-Jurjānī grammatikani — nafaqat nahv va sarf bo'yicha qoidalar to'plami, balki tilning estetik jihatini, badiiy-ma'naviy kuchini ham ko'zlaydigan fan sifatida ko'rdi.

Ko'p grammatik olimlar uchun grammatika — og'zaki va yozma nutqni to'g'ri shakllantirish vositasi bo'lsa-da, al-Jurjānī uchun u tilning badiiy va retorik imkoniyatlarini ham ochuvchi nazariy asoslardan biri bo'ldi. Xususan, u \diamond nahwni sof formal qoidalar to'plami emas, balki tilarning ma'no, ohang, kontekst va stilistik jihatlarini ham nazarda tutuvchi tizim sifatida taklif qildi.

Bu yondoshuv — tilshunoslik va adabiyotshunoslik o'rtasidagi ko'prik bo'lib xizmat qildi. Arab tilining grammatik jihatlarini chuqur tushunish bilan birga — ma'no, obraz, estetik go'zallik, retorik ta'sir kabi adabiy omillar ham til tahlilining bir qismi bo'lib qoldi.

Shunday qilib, Jurjānī grammatik purizmni adabiy-retorik perspektiva bilan uyg'unlashtirib, arab ilmiy traditsiyasida til — nafaqat asr-zamonaviy ilmiy til, balki badiiy va ruhiy til ham bo'lishi mumkinligini namoyish etdi.

Dalā'il va Asrār: grammatika, semantika va adabiyot nazariyasining to'liq modeli

Jurjānī asarlaridagi ikki asosiy yo'nalish — grammatika (nahv, sarf, sintaksis) va balog'at (bayān, ma'ānī, badi') — birlashib, til va adabiyot nazariyasi uchun integratsiyalangan modelni berdi.

Dalā'il al-I'jāz dastlab Qur'oni Karim tilining “noto'liq nusxalar” orqali taqlid qilib bo'lmaydigan yuzasini — i'jāz (inimitability) — tahlil qilishga qaratilgan. Jurjānī bu inimitabilikni faqat lug'at boyligi yoki retorik figuralarda emas, balki sintaktik va semantik strukturada, ya'ni “nazm”da deb bildi.

Asrār al-Balāgha esa adabiy nutqda (poeziya, nasr, Qur'oni til, khutba va boshqa) obraz, majāz, ma'nolarni tahlil qilish, metafora va boshqa badiiy figura turlarini sistematik ravishda tasniflash va izohlashga mo'ljallangan.

Bu iki yo'nalish birgalikda arab tilida nafaqat “to'g'ri talaffuz”, balki “go'zal va ma'nodor ifoda”, “retorik va estetik kuch” ham til modelining ajralmas elementi ekanini ko'rsatdi.

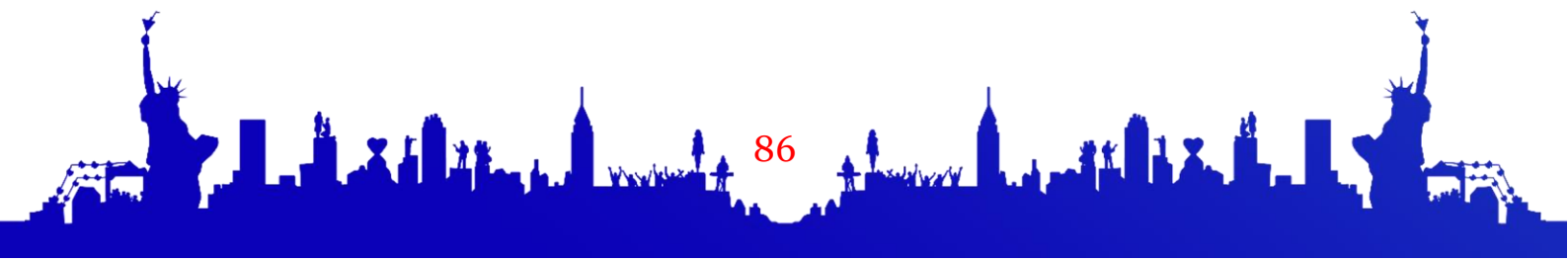
Shu nuqtai nazardan al-Jurjānī asrlari bo'ylab xalq tilshunosligi, adabiyot nazariyasi, Qur'oni tafsir, she'riyat va nasr tahlili, grammatika va semantika tadqiqotlari kabi ko'plab ilmiy sohalarga chuqur ta'sir ko'rsatdi. Hozirgi kunda ham uning ba'zi g'oyalari — til tuzilmasi va ma'no/tuzilish munosabatlari, kontekst va retorik effekt, diskurs va pragmatika jihatlari — zamonaviy lingvistika, adabiyotshunoslik va diskurs tahlilida dolzarb hisoblanadi.

Zamonaviy tadqiqotlar va al-Jurjānī merosining qayta bahosi

So'nggi yillarda, shu jumladan 2025-yilda e'lon qilingan maqolalardan biri: Abd al-Qahir al-Jurjani's Contributions and Their Relation to Modern Linguistic Studies, al-Jurjānī nazariyalarini zamonaviy tilshunoslik — diskurs tahlili, strukturalizm, kognitiv tilshunoslik, pragmatika — nuqtai nazaridan qayta ko'rib chiqqan.

Ushbu maqolada ta'kidlanishicha, al-Jurjānī so'zlarni alohida emas, balki strukturaviy tuzilma ichida, kontekst va nutq holati bilan birga tahlil qilgan — bu pragma-semantik yondoshuv zamonaviy tilshunoslik (masalan, diskurs tahlili) asoslari bilan mos.

Masalan, grammatika va retorikani birlashtirish, “nazm” orqali ma'no va tuzilish mosligini ko'rsatish — bu zamonaviy matnshunoslikda (text linguistics) muhim unsurdir; shuningdek, metaphor, majāz va boshqa badiiy figura tahlillari — kognitivlingvistika va adabiyotshunoslikda keng qo'llaniladigan usullardan.

Shunday qilib, al-Jurjānī merosi nafaqat klassik arab ilmiy an'anasi uchun, balki hozirgi kun tilshunosligi, adabiyotshunosligi, diskurs tahlili, kognitiv til nazariyasi va lingvistik estetika nuqtai nazaridan ham dolzarb.

Bu holat, ba'zi tadqiqotchilarning al-Jurjānīni "arab tilshunosligida modernizmga yaqin klassik mutafakkir" yoki "klassik strukturalist" deb atashlariga sabab bo'ladi.

Tanqidiy jihatlar va chegaralanganliklar

Biroq, shuni ham ta'kidlash kerakki, al-Jurjānī nazariyasi ham — uning davri va intellektual konteksti tufayli — ba'zi cheklovlarga ega.

Birinchidan, "nazm" tushunchasini sintaktik va semantik birlik sifatida ko'rish, tilning kontekst va pragmatik jihatlarini chuqur inobatga olish — ammo al-Jurjānī bu jihatlarni baqiy matn kontekstida emas, asosan Qur'oni til va klassik adabiy matnlar misolida ko'rib chiqqan. Demak, zamonaviy tilshunoslikda muhim bo'lgan nutq konteksti, dialog, pragmatika, funksional grammatika kabi yo'nalishlar uning nazariy bazasida to'liq rivojlanmagan.

Ikkinchidan — al-Jurjānī ko'pincha nazariy tahlil, abstrakt grammatik va stilistik birliklarga e'tibor qaratgan; lekin pragmatik — ya'ni kontekst, auditoriya, diskurs holati, nutq funksiyasi kabi jihatlar nisbatan cheklangan. Bu esa uni zamonaviy tilshunoslik va kommunikativ til nazariyasi talablariga to'liq mos kelmaydigan jihatga aylantiradi.

Uchinchidan, al-Jurjānī asarlari asosan yuqori adabiy va Qur'oni matnlarga yo'naltirilgan, oddiy kundalik nutq, dialekt, xalq tilining sintaktik/semantik/stilistik tahlili unga mos emas; shuning uchun uning yondoshuvi zamonaviy tilshunoslikdagi dialektologiya, sotsiolingvistika, nutq funksiyasiga oid tadqiqotlar uchun yetarlicha mos bo'lmaydi.

Shuningdek, uning grammatik va retorik yondoshuvi arab tilining klassik adabiy-ko'chma shakllariga moslashtirilgan bo'lib, bugungi zamon adabiyoti, yangi adabiy shakllar, prozaik tarjimalar, til o'zgarishi, stilistik pluralizm va til kontaktlari davridagi til muammolarini to'liq qamrab olmaydi.

Biroq, bu cheklovlar — uning merosini yangilab, zamonaviy tilshunoslik va adabiyot nazariyasi bilan uyg'unlashtirish imkoniyatini rad etmaydi; aksincha, yangicha metodlar bilan kengaytirish zaruriyatini ko'rsatadi.

Al-Jurjānī merosining hozirgi va kelajakdagi ahamiyati

Bugungi kun tilshunosligi, adabiyotshunoslik va lingvistik tadqiqotlarda tilning struktura, ma'no, kontekst, stilistika, pragmatika va diskurs jihatlari birgalikda ko'rib chiqilmoqda. Shunday vaziyatda al-Jurjānī merosini qayta ko'rib

chiqish — klassik an'anani zamonaviy yondoshuvlar bilan uyg'unlashtirishga yo'l ochadi.

Masalan, diskurs tahlili, matn lingvistikasi, kognitiv tilshunoslik, pragmatika, kontekstual semantika — bularning barchasi al-Jurjānī "nazm" va balog'at nazariyasi orqali ilgari surilgan tamoyillar bilan bevosita bog'liq.

Shuningdek, adabiy tahlil, she'riyat va nasr tadqiqotlarida al-Jurjānī metodikasi, obraz va majāz tahlillari — zamonaviy adabiyotshunoslik pedagogikasi va ilmiy tahlil uchun ham foydali bo'lishi mumkin.

Bu, ayniqsa, qur'oni-arab tili, klassik adabiyot, she'riyat, ritorika, tarjima va nutq nazariyasi bilan shug'ullanuvchi olimlar, talabalar va til o'rganuvchilar uchun muhim.

Kelajakda, al-Jurjānī yondoshuvini — masalan, korpus tilshunosligi, kompyuter lingvistikasi, matn tahlili, diskurs tahlili kabi yangi metodlar bilan birlashtirish orqali — arab tilining sintaktik va stilistik yo'nalishlarini chuqurroq o'rganish, adabiy-lingvistik tahlilni modernizatsiya qilish mumkin.

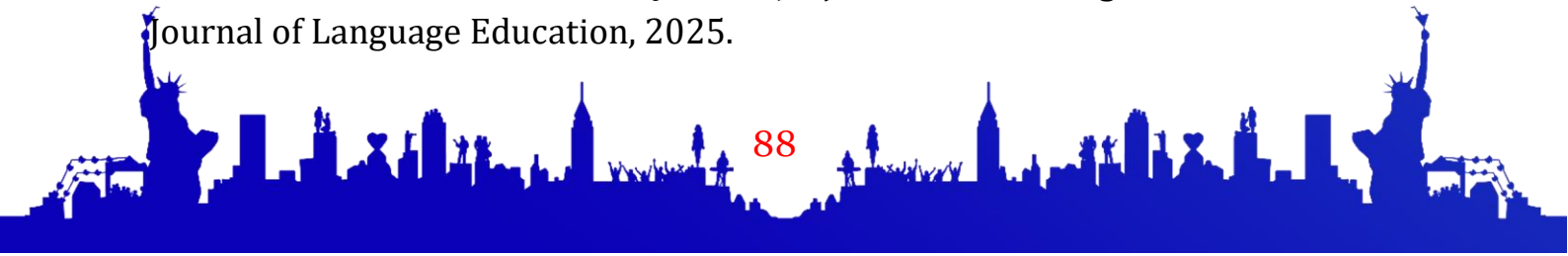
Shunga ko'ra, al-Jurjānī merosi — klassik arab tilshunosligi va adabiy nazariyaning asosiy poydevori bo'lib qoladi, lekin uning imkoniyatlari va cheklovlari — yangi ilmiy yondoshuvlar bilan kengaytirilishi lozim.

Xulosa

'Abd al-Qāhir al-Jurjānī arab tili grammatikasi, sintaksisi va stilistikasi tarixida beqiyos o'rin egallaydi. Uning nafaqat grammatik, balki balog'at va semantika jihatlariga ham e'tibor berib, tilni yanada chuqur va nazariy jihatdan tahlil qilganligi — uning asarlarini klassik va zamonaviy arab tilshunoslikda asosiy manba darajasiga ko'taradi. Ayniqsa, uning "nazm" nazariyasi arab tilida so'zlar tartibi, sintaksis va ma'no o'rtasidagi munosabatni tushunishda muhim vosita bo'lib qolmoqda. Shu bois, hozirgi tilshunoslik, adabiyotshunoslik, Qur'on tahlili va til ta'limida Jurjoniy merosi qayta o'rganilishi va keng tatbiq etilishi lozim.

Foydalangan adabiyotlar:

1. 'Abd al-Qāhir al-Jurjānī. Dalā'il al-I'jāz. muharrir: Maḥmūd Muḥammad Shākir. Qohira, 2004.
2. 'Abd al-Qāhir al-Jurjānī. Asrār al-Balāgha. ed. Maḥmūd Muḥammad Shākir. Bayrut / Dār al-Madanī, 1991.
3. al Jumal (kitob, arab sintaksisi bo'yicha).
4. al 'Awāmil al Mi'ah (arab tili grammatikasida 100 omil).
5. Ridlo, Abdullah. "Abd al-Qāhir al-Jurjānī and his thought". Shawtul A'rab: Journal of Language Education, 2025.

6. Sebkhā, Mokhtar. "The work of Imam Abd al-Qāhir al-Jurjānī in his book "Asrār al-Balāgha" – a descriptive and analytical study of simile, metaphor and representation." *Journal of Social Sciences and Humanities*, 15(01), 2025.
7. B. Naous. "Features of Abdul Qaher Al-Jurjani's linguistic lesson through his books, 'Dala'il al-I'jaz' and 'Asrār al-Balāgha'." *Linguistic Issues Journal*.
8. Ahmed Balkhair. "Some issues of Arabic grammar according to 'Abd al-Qāhir al-Jurjānī." *Jordanian Journal of Arabic Language And Literature*, 2022.
9. "ABD-AL-QĀHER JORJĀNĪ". *Encyclopaedia Iranica*. 2018.
10. "Abd al-Qahir al-Jurjani." *Encyclopedia / biographical entry*.
11. Qalamquest. "The Contribution of Arabic Scholars to Linguistics — Al-Jurjani and Semantic Theory." online article.

